

ГОЛОКОСТ НА ОКУПОВАНИЙ ВОЛИНІ

У статті простежено процес і методи знищення євреїв в окупаційний період на Волині. Розкрито форми дискримінації й обмеження їхніх прав. Проаналізовано становище волинського єврейства.

Ключові слова: антисемітизм, Волинь, Голокост, геноцид, євреї, нацизм, «вирішення єврейського питання».

Постановка проблеми та її актуальність. Перед Другою світовою війною в УРСР проживало понад 2,7 млн євреїв. За кількістю останніх вона займала перше місце в Європі і друге у світі. Характерною ознакою їх розселення була висока концентрація, а також певні особливості у розподілі між регіонами. У західних областях було набагато більше населених пунктів, де вони становили понад половину усіх жителів [30, с. 203].

Стосовно Волині, то євреї були тут третьою у кількісному відношенні національною групою, яка становила 10 % населення регіону напередодні війни. Варто врахувати, що восени 1939 р. сюди прибуло майже 60 тисяч єврейських біженців, з числа яких до 1941 р. залишилося 24 тисячі [8, с. 253]. За підрахунками американської дослідниці Міріам Вейнер, у передвоєнний час єврейське населення у Дубно налічувало 47 % від загальної кількості, в Ізяславі – 33 %, Кременці – 36 %, Любомлі – 91 %, Луцьку – 44 %, Острозі – 62 %, Ровно – 43,9 % [57, с. 92, 102, 138, 142, 178, 190, 203].

Складовою частиною нацистських планів щодо світового панування, найважливішим елементом ідеології, політики і практики Німеччини 1933–1945 рр. був антисемітизм, що мав за кінцеву мету цілковите фізичне знищення єврейства на планеті [Детальніше про це див.: 48, с. 497; 49, с. 223].

Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Іванов Сергій Сергійович, аспірант Національного університету «Острозька академія», м. Острог.

© Трофимович В.В., Іванов С.С., 2015

Планомірне й організоване знищення єврейського населення у роки війни отримало назву «Голокост», програма якого від початку і до кінця, незважаючи на її великі масштаби, була таємною. Тут, як правило, застосовувалися евфемізми, на зразок «остаточне розв'язання», «особливе звернення», «умиротворення», «переселення», «спеціальне ставлення» тощо [6, с. 21, 51–53; 31, с. 150]. Стосовно українських євреїв часто вживалося словосполучення «переміщення на Схід» [26, с. 184].

В Україні геноцид набув найбільш жорстоких форм. У розумінні загарбників тут жили не просто євреї, а «єврей-більшовики», які склали основу радянської влади і являли собою керівну силу революції, для запобігання якій, мовляв, необхідно було у будь-який спосіб позбутися її носіїв [30, с. 5]. Під час Голокосту на території республіки, де проживала чверть європейського єврейства, загинуло близько 1,5 млн осіб [37, с. 4].

У зв'язку з цим важливого значення набуває дослідження недостатньо відображеного в історіографії геноциду євреїв і його особливостей в окремих регіонах України, зокрема на Волині, що мотивується також необхідністю консолідації націй, які проживають у сучасній Україні.

Аналіз попередніх досліджень. Серед вітчизняних авторів, які ґрунтовно вивчали окремі аспекти теми, слід, насамперед, виокремити М. Гона, Я. Грицака, Ж. Ковбу, М. Левітаса, Р. Михальчука, В. Нахмановича, В. Шайкана. Серед закордонних – К. Беркгофа, В. Лауера, Ф. Снайдера, Ш. Спектора та інших. Спираючись на архівні, а також опубліковані, джерела і різноманітний науковий доробок, автори здійснили спробу простежити нацистську політику Голокосту на території Волині.

Виклад основного матеріалу. Акції знищення євреїв розпочалися з перших годин нападу на СРСР. Авіабомбардування, що здійснювалися ще до вступу вермахту, поряд з військовими цілями, були спрямовані і на квартали міст і містечок Західної України, де компактно проживало єврейське населення. Так, на Волині руйнувань зазнали Олика, Колки, Ковель, Сарни, Радивилів, Млинів, Гоща. Сотні єврейських родин залишилися без даху над головою

[8, с. 253]. Унаслідок боїв за Острого, що тривали до 2 липня 1941 р., під час обстрілів загинуло близько 500 євреїв міста [53, с. 34]. Загалом, на Волині у перші дні війна забрала життя 5 тисяч осіб єврейського походження [55, с. 186].

Одразу після початку військових дій цивільне населення прагнуло евакуюватися на схід. Але залишити Волинь змогли не більше 12–13 тисяч євреїв [55, с. 55, 186]. Уродженка м. Острога О. Руй згадувала, що такою можливістю у першу чергу скористалися молоді чоловіки-євреї, серед яких, наприклад, був її сусід Шмилек Штирнберг [44, арк. 1].

Проте, далеко не всі були переконані в необхідності евакуації. Трагедія українського єврейства поглиблювалася ще й тим, що радянське керівництво, інформоване про долю їхніх одноплемінників у Польщі та про події в західних областях УРСР перших тижнів війни, не вжило достатніх заходів щодо організації евакуації й інформування євреїв республіки про смертельну небезпеку, що загрожувала їм. Після початку війни лише близько третини їх змогли евакуюватися вглиб СРСР. У західних областях цього просто не встигли зробити. До того ж були євреї, які не вірили чуткам про антисемітські дії нацистів у Польщі, пам'ятаючи порівняно толерантну поведінку німецьких військ в часи Першої світової війни [26, с. 186; 37, с. 42].

Згадуючи про геноцид євреїв у Корці, Наум Анапольський зауважив, що одразу після захоплення містечка «євреї ще не знали, що являють собою німці, і в перший день окупації вели себе спокійно, але вже на другий день ми перестали відчувати себе людьми» [7, с. 75].

Якщо аналізувати кількість врятованих євреїв на Волині, то в різних її регіонах вона буде суттєво відрізнятися. З Рівненщини втекло майже вдсятеро більше євреїв, ніж з Волинської області, що пояснювалося більшою відстанню від кордону. Наприклад, у Рокитно, завдяки евакуації, врятувалося 25% євреїв, у Корці – 20%, у Мізочі – 15%, в Острозі – 10%, у Дубровиці – 7,8%. Натомість у містах Волинської області: у Турійську – 3%, у Мацієві – 2,5%, у Ковелі – 1,6%, у Луцьку – 1,5%. Середній відсоток евакуйованих євреїв Волині становить 5% (12000–13000 осіб) [37, с. 43].

Нова влада змусила усіх місцевих жителів пройти процедуру обліку. Внаслідок цього вона отримала дані щодо кількісного та національного складу населення підконтрольних територій. Основою для первинної ідентифікації був паспорт радянського зразка. Це дало можливість виокремити євреїв з-поміж решти місцевого соціуму, перетворити в особистий суб'єкт переслідувань і приниження людської гідності [31, с. 156, 159].

Багато євреїв не могли собі уявити, що на них чекало, наївно надаючи свої демографічні дані, на основі яких вирішувалася їхня доля. Дуже швидко вони збагнули, що їм немає місця на землі за «нового порядку», проте небагатьом вдалося уникнути страшної участі [32, с. 54, 55].

На території райхскомісаріату «Україна» всі питання, пов'язані зі статусом євреїв, перебували у компетенції командувача поліції безпеки і служби СД, що підпорядковувався райхсфюреру СС. Для їх реалізації перший користувався необхідними йому засобами: від арешту, конфіскацій до «остаточного умиротворення завойованих просторів – контрибуції, грошові штрафи, особливе поводження» [39, с. 238].

Убивства, зазвичай, здійснювали спеціальні загони – «айнзацгрупи». Їх головним завданням було «безжалісне знищення ідеологічних і расових ворогів». Разом з німецькою поліцією порядку, Ваффен-СС, за участі місцевої допоміжної поліції та військових формувань вони влітку 1941 р. розгорнули винищувальну кампанію проти єврейських громад [22, с. 87; 49, с.10].

Спочатку айнзацгрупи зосереджували операції своєї розвідки, поліції та сил безпеки проти євреїв чоловічої статі (віком від 17 до 45 років), яких вважали найбільш небезпечною безпосередньою загрозою та потенційним джерелом опору. Але невеликі каральні підрозділи не мали ані часу, ані достатніх сил для масових убивств. Для збільшення масштабів нищення єврейського населення райхсфюрер СС Г. Гімлер призначив додаткові сили під командуванням шефа СС та поліції Ф. Екельна. Вже 25 липня 1941 р. останній наказав 1-й бригаді СС «очистити смугу Ровно – Новоград-Волинський від розпорошених бійців 124 дивізії Червоної Армії та від інших ворожих груп». В результаті

цієї операції було знищено 1658 єврейських чоловіків та жінок у Новограді-Волинському. Наприкінці липня він особисто керував масовим розстрілом 800 євреїв обох статей (віком від шістнадцяти до шістдесяти років) на берегах річки Случ [32, с. 97, 102].

На лінії Горохів – Луцьк – Ровно – Новоград-Волинський діяла зондеркоманда 4А під керівництвом штандартенфюрера СС П. Глобеля, архітектора за фахом. У результаті пошуку «радянських активістів» було вбито багато євреїв у Луцьку, Дубно, Ровно, Костополі, Шепетівці, Олиці та інших населених пунктах [18, арк. 67, 69; 30, с. 158, 180; 33, с. 53; 55, с. 72].

Улітку 1941 р. дедалі більше есесівців та іншого німецького персоналу на місцях усвідомили, що їх призначили на роль виконавців або співучасників масових убивств. Вони адаптувалися до цієї ролі значною мірою шляхом передачі деяких «неприємних» завдань ненімцям і через «поліпшення» методики масових розстрілів, що, своєю чергою, дало їм можливість збільшувати масштаби вбивств [32, с. 112].

Про один із таких випадків згадувала Варвара Барац, яка тоді проживала у Ровно. У будинок, де мешкали євреї, увірвалися німці. З допомогою українських поліцаїв вони почали виштовхувати чоловіків. Того вечора схопили близько 400 осіб, які 9 липня 1941 р. були розстріляні на окраїні міста [1, с. 12]. Такі акції були непоодинокими. Незабаром почалося полювання на чоловіків-євреїв ніби то на примусові роботи. Внаслідок цього життям поплавилися 300 осіб з Курця, у т.ч. хлопчики 10–12 років, яких вивезли за місто у напрямку Новограда-Волинського. Їх примусили копати ями, в яких жертви були поховані живцем. Деякі з останніх намагалися вибратися, а тому по могилах декілька разів проїхалися трактором [18, арк. 154].

Масове винищення євреїв у районі відбулося в кар'єрі Здолбунівського цементного заводу. Спочатку було розстріляно близько 700 чоловік, а, починаючи з 7 серпня по вересень 1941 року – разом близько 4300 чоловік. Земля, якою засипали вбитих, потріскалася і з неї витікала кров. Перед смертю людей роздягали. Одяг продавали, а кращі речі відправляли в Німеччину, або ж залишали собі [38, с. 306].

16 серпня 1941 р. за межами Костополя було страчено 470 чоловіків-євреїв (за іншими даними – 600), серед яких були найбагатші члени громади. Сім'ї останніх були введене в оману і платили великі гроші нібито для потреб своїх рідних, яких відправили у табір примусової праці [18, арк. 67, 69; 53, с. 160].

Загалом, знищення євреїв було закритою акцією для цивільного населення. В липні 1941 р. в одному з наказів поліції СД зазначалося: «Екзекуції повинні проводитися не в самому таборі і не в безпосередній близькості до нього, вони негласні і повинні проводитися, по можливості, непомітно». Однак інколи розправи над окремими євреями влаштовували на загальний страх жителів. Так, в Острожці учнів школи змусили спостерігати за стратою євреїв, стежачи, щоб школярі не відвертали голови.

На думку українського історика М. Ковалю, ще напередодні німецько-радянської війни створився сприятливий ґрунт для ймовірної трансформації побутових непорозумінь серед населення в етнічні, які мали наслідком зростання антисемітизму. Подаючи єврейство як «опору більшовизму», нацисти намагалися використати антирадянські настрої та расові забобони частини жителів, аби створити враження, ніби усе суспільство вимагає від них ліквідації євреїв. Водночас, вони розраховували на те, що в акції проти останніх вдасться втягнути якомога більше українців [25, с. 164–165].

Насилля зблизило німців і деяких представників місцевого неєврейського населення. Гнів, як окупанти і хотіли, був скерований проти євреїв. Особи, які відгукнулися на німецький заклик, знали, що догоджають новому господареві – незалежно від того, вірили вони чи ні, що в їхніх бідах винні євреї. Своїми діями вони підтверджували світогляд нацистів [49, с. 207–208].

Євреї Західної Волині виявились особливо вразливими перед насильством з боку місцевого населення. Щонайменше у 27 містечках і селах великі групи людей, серед яких були і жителі сусідніх сіл, пограбували єврейське майно, а деякі з них убили власників [3, с. 66]. На євреїв намагалися також перекласти відповідальність за вбивства в'язнів волинських тюрем, здійснених органами НКВС. Усе це стало прелюдією

для великих антиєврейських погромів, що відбулися у Дубно, Кременці, Корці, Шумську та Тучині. Так, у Кременці, де було виявлено понад сотню убитих в'язнів, загинуло близько 130 євреїв [3, с. 66; 49, с. 207]. У Луцьку знищили 2 тисячі євреїв, назвавши цю акцію помстою за кривду, що її завдали українцям євреї-комуністи [49, с. 207].

Реакцію місцевого населення на ці події зафіксував священник Максим Федорчук у своєму щоденнику: «...Рознеслася по селу велика тривога щодо долі в'язнів. Прибув з тюрми Устим Гуменюк і поранений в ногу Олексій Климчук. Оповідують, що у в'язниці всі покатовані і розстріляні... всі в'язні полягли від большевицьких куль. Коли цьому дійсно правда, то жидам буде могила!!!» [10, с. 92].

Антиєврейські заходи застосовувалися загарбниками відразу після захоплення того чи іншого населеного пункту. Впроваджуючи селекційну політику щодо єврейського населення, вони принижували гідність людей, здійснювали знущання, побиття, вбивства. Мешканець Корця Я. Вулах засвідчив, що на другий день після оволодіння містом гітлерівці приступили до наведення «порядку», розпочавши погроми єврейських магазинів та приватних будинків, які супроводжувалися побиттям жертв до напівсмерті [18, арк. 154–155].

Як уже зазначалось, окупанти намагалися залучити до своїх дій і українців. Згідно зі спогадами невідомої єврейки з Млинова, що на Ровенщині, «з 26 червня 1941 р. почалися єврейські погроми. Німці і націоналісти ходили по квартирах, виловлюючи активістів і євреїв, останнім кричали, що їх потрібно вбивати як собак. Деякі місцеві жителі раділи цьому і говорили, що прийшли визволителі» [51, арк. 3–4].

Варто зазначити, що у більших містах Волині, таких як Ровно, Луцьк, Ковель, Володимир-Волинський, погроми не відбувалися. Пояснювалося це тим, що тут дислокувалися німецькі гарнізони і була встановлена військова адміністрація. Військові губернатори присікали спроби порушень порядку, грабежів та вбивств. Тому на початковому етапі окупації євреї помилково вбачали у військовій адміністрації силу, яка в змозі захистити їх від пересліду-

вань з боку українських сусідів. Втім, коли була встановлена цивільна адміністрація, ця надія зникла [55, с. 70–71].

Антисемітські настрої розпалювалися на сторінках легальних періодичних видань. Статті, спрямовані проти євреїв в окупаційній пресі Ровенщини, висвітлювали їх «негативну роль» на всіх етапах розвитку держави та спрямовувалися на всі групи населення. В таких публікаціях сумісність євреїв з українцями виключалась, а в суспільному житті їм місця не було. Спрямовуючи критику в руслі «жидо-більшевизму», пропаганда намагалася налаштувати місцеве населення, передусім українців, проти колишньої «влади-гнобительки». Таким чином доводилась «справедливість» боротьби проти «злочинців-євреїв». Застосування цієї практики дозволяло нацистам швидше впроваджувати механізми масового вбивства. Наслідком впливу пропаганди стало зростання антисемітських поглядів серед мешканців краю [35, с. 52]. Центральну роль у місцевій пресі відігравало видавництво «Волинь», яке випускало газети «Волинь», «Орленя», «Український хлібороб», календарі тощо. 12 книг антибільшовицької та «антижидобільшевицької» тематики видано в спеціальній «бібліотечці антикомуніста» [37, с. 98].

Окупація Волині супроводжувалася нововведеннями, які регламентували життя місцевого населення. Частина їх безпосередньо стосувалася євреїв. Останні, як «ворожі райху», відокремлювалася від решти жителів. З расових мотивів для них запроваджувалася спеціальна позначка, яку під страхом смерті вони мусили носити на одязі [25, с. 164]. Це були пов'язки чи нашивки з зображенням шестикутної зірки Давида. Ідентифікації підлягали не лише дорослі, а й діти. Недотримання цього розпорядження каралося штрафом у розмірі 1000 радянських карбованців [12, арк. 1; 31, с. 57].

Із перших днів окупації населення Волині було обмежено у вільному пересуванні. У разі потреби необхідно було мати відповідний дозвіл від влади. А от євреї були обмежені у пересуванні навіть у межах одного населеного пункту [13, арк. 2; 31, с. 159]. Виняток робився лише на випадок, якщо вони йшли працювати, і у визначені години. Посвідка з відповідною поміткою дозволяла власнику: «[...] вільно

проходити бічними вулицями в часи 6.30–8.30, 12.00–14.00, 17.00–18.00 [...], зупинятися заборонялося [...]» [5, с. 86–87].

Перебування поза помешканням після 19-ої години заборонялося та каралося ув'язненням або смертю. Михайло Подворняк згадував, що «[...] жидам заборонялося поза заході сонця виходити на вулицю, а вдень вони не мали права ходити хідником, а тільки серединою вулиці. І вони так робили – йшли вулицею, а жовті великі латки на плечах здалеку було видно» [47, с. 150].

Євреї повинні були реєструвати своє майно, рід діяльності, фінансові збереження [32, с. 115]. Стосовно майна і помешкань влада вважала, що «жидівське володіння стоїть на останньому місці» (у т.ч. на випадок пожеж) [11, арк. 1]. Забороняючи їм користуватися послугами поштового зв'язку, окупанти сприяли ізоляції громад одна від одної [46, с. 4].

Усі цінні речі євреї зобов'язувалися здавати окупантам. Так, з 3 по 30 червня 1942 р. євреї Ровенського району повинні були здати всі наявні кольорові метали (бронзові, мідні, цинкові, нікелеві, олов'яні вироби). В Здолбунові, крім золота, марок, одежі, шуб здача проводилася каракулем та відрізами тканин. У Млинові забирали велосипеди, швейні машинки, меблі. Крім того, їх змушували здавати теплі речі для німецької армії (шерстяні та шкіряні рукавиці, пальта, жилетки, шарфи та ін.) [36, с. 169].

Євреям заборонялося бувати у крамницях, відвідувати їдальні, кафе тощо [25, с. 164]. Документи свідчать, що на ринках вони могли торгувати з 10-ої до 12-ої години у визначений день, за дозволом районних і міських управ [7, с. 35].

На вивісках підприємств, якими керували євреї, обов'язково потрібно було зазначати: «жидівське підприємство». Окрім того, вони повинні були працювати по суботах (священний день в іудейській релігії), оскільки «днем спільного відпочинку є неділі і державні свята» [4, арк. 1].

Однією зі специфічних рис ідентифікації єврейського населення Волині було те, що в деяких випадках позначали ще й його домівки. Зазвичай, на дверях зображували, а подекуди вивішували шестикінечні зірки голубого

кольору, а в деяких випадках – ще й написи «Jude». Хоча ця норма не була виключенням з правил, але й не набула особливого поширення [39, с. 240].

Значна частина синагог була знищена, а їхнє майно – пограбоване. Окупанти відверто глумилися над релігійними почуттями віруючих, примушуючи їх спалювати чи топтати ногами звитки Тори [31, с. 160]. Особливо вразливим було становище раввинів. Разом зі своїми одновірцями вони ставали об'єктами насилля з боку німців і неевреїв [55, с. 139]. Зокрема, у Корці їх примусили винести із синагоги Тору, священні книги, облили їх бензином і спалити. Тих, хто відмовлявся виконувати наказ, били до смерті або розстрілювали. Дехто не витримав знущань і помирав. Тих, хто залишився живим, фотографували на фоні палаючих Тор. Німці примушували нещасних стригти одне одному бороди, вистригати на голові хрест [5, с. 76].

На всіх євреїв окупанти наклали високі податки і виділили їм крихітні харчові пайки. Так, окружний костопільський гебітскомісар Ленерт видав розпорядження, згідно з якими вони мали сплачувати податок у розмірі 25% від доходу. Його сплачували навіть за новонароджених. Він становив 10% доходу батька і матері. За перший місяць від народження дитини батьки мали сплатити весь отриманий місячний заробіток [17, арк. 14].

Згідно з розпорядженням райхсміністра східних окупованих територій А. Розенберга, євреї у віці від 14 до 60 років повинні були обов'язково працювати [28, с. 523]. Трудові правовідносини для них регулювалися по-іншому, ніж для неевреїв. Лише для євреїв застосовували принизливу, а інколи безглузду працю [31, с. 162]. Їх примушували чистити туалети, марно носити вантажі на верхні поверхи будівель і навпаки – вниз, запрягали у вози замість коней, щоб везли меблі і пограбоване майно. При цьому нещасних жорстоко били [18, арк. 154; 54, с. 529].

У Корці євреїв примушували збирати руками сміття, бите скло, не даючи ані віників, ані лопат. Їх використовували в якості робітників на тартаках, вирубці дерев у лісах, вантажних роботах, торфових шахтах, будівництві каналізації тощо [7, с. 75; 53, с. 34, 160].

Потреба у робочій силі зберегла, хоч і тимчасово, життя багатьом євреям Острога 4 серпня 1941 р. Проте, 2000 осіб було розстріляно нібито за допомогу радянським солдатам і парашутистам, які були помічені в сусідньому Оженині. Наївні люди вірили, що будуть відновлювати місто від руїн [53, с. 34; 436, с. 86]. Острожанин В. Вальдман згадував, що «вдосвіта 4 серпня 1941 р. усіх жителів єврейської національності виганяли з домівок, не дивлячись на вік і стать. Була сформована колона, яку гнали у напрямку Нового містечка в урочище Красностав. Дорогою есесівці знущалися з людей, били залізними прутами, особливо чоловіків, які носили бороди. Зі сформованої колони гітлерівці набирали другу колону чоловіків, старших за віком і тих, хто носив бороди, хворих, інвалідів» [43, арк. 1–2]. Федір Інтергойз, якому пощастило уникнути розстрілу, наголошував, що людей погнали за місто на схід, де був густий сосновий ліс. Там знаходилися довжелазні свіжовикопані ями. Усім наказали роздягнутися. Потім бранців підводили до ями по 100 осіб і під звук свистка та гавкіт собак стріляли в потилицю. Усіх, хто залишився живим, знову зібрали в колону і погнали додому [23, с. 3]. Коли вони повернулися у місто, їх майно було розграбоване. Острозька вчителька Блюма Штирнберг у своєму прощальному листі написала, що ті, хто залишився живими, «були задоволені, ніби виграли найбільший приз у лотереї життя. Здоровий глузд говорив, що жити краще, ніж померти. Інстинкт виживання був таким сильним, що раділи навіть з такого життя. Той етап тривав 4 тижні, «урізномунтнений» такими моментами, як конфіскація золота та срібла, сплата контрибуції розміром 100000 карбованців і очікуванням, що всім загрожує гетто» [52, с. 32–33].

Крім того, очільник райхскомісаріату «Україна» Е. Кох запровадив штрафний податок на організації та установи, в яких працювали євреї. Останні втратили право займатися певними професіями, хоча особи з дефіцитними спеціальностями все ж продовжували працювати. Водночас, місцеве населення закликалося до того, щоб власноруч звільняти всіх фахівців—«жидів» [16, арк. 16–25].

У Луцьку, Рівному та деяких інших містах Волині в кінці липня 1941 р., поряд з міськими управами, були створені маріонеткові єврейські ради – юденрати. Згідно з інструкціями Головного управління безпеки райху, перед ними ставилися такі завдання: взяти на облік усіх євреїв конкретної місцевості й організувати переселення останніх згідно з вказівками СС; провадити збір накладеної на них контрибуції; виявляти спільно з поліцією цінності, що їм належать, та конфісковувати їх; придушувати будь-які прояви опору [33, с. 41–42; 45, с. 130].

Примусове переселення євреїв почалося одразу після захоплення Волині. Уродженець Острога Василь Вальдман згадував, що його сім'ю і багатьох інших місцевих євреїв насильно вивезли з околиць у місто та поселили на вулицях, які в майбутньому стали складовою гетто. З цього часу розпочалося «страшне, принизливе, якщо так можна сказати, життя» [43, арк. 1–2].

На думку американського історика Тімоті Снайдера, ключем до націонал-соціалізму була його здатність відбирати у груп людей право вважатися людьми [49, с. 399]. Рівненчанку Зою Нестерову дуже засмутив один випадок, коли восени 1941 р. вона зустріла на базарі шкільну подругу Фейгу з нашитим на неї жовтим колом. Вона покликала її, щоб та підійшла. Відповідь дівчини була приголомшливою: «[...] Нам не можна. Ми ж не люди, ми – євреї» [9, с. 123].

Така ж доля очікувала всіх волинських євреїв. Вони були поставлені поза законом. За їх побиття і вбивства нікого не карали. Так, у Рівному та інших містах було багато випадків викрадення євреїв на вулицях і з робочих місць. Їх потім ніхто не бачив [54, с. 520].

На євреїв були накладені високі контрибуції і реквізиції. Жодних інструкцій, які б регламентували цей процес, не існувало. Спочатку реквізиції підлягало все цінне майно – золото, прикраси, коштовності. Але вже взимку 1941 р. для порятунку вояків вермахту від холоду євреї мали здати всі теплі і хутряні речі. В осіб, які мешкали в сільській місцевості, конфіскації підлягала домашня худоба [31, с. 170].

Про те, що німці здійснювали відверте пограбування, згадувала В. Барац. За її словами, вони в першу чергу наказали євреям здати золото, срібло та інші коштовності (дозволялося залишати лише обручки, а лікарям – золоті годинники). Тисячі людей змушені були стояти у чергах зі своїми коштовностями.

Через деякий час гітлерівці зажадали додатково реквізувати 1200000 марок. На це давалося 3 дні. Подібні вимоги мали місце і надалі: на збір меблів, постільної білизни, столового срібла, порцеляни, килимів, хутра призначався термін декілька годин або доба. За відмову загрожувала смерть [1, с. 13, 23].

Доволі часто перед єврейським населенням ставилися вимоги, які не можна було виконати у повному обсязі. Громаді Шумська 8 травня 1942 р. потрібно було за два дні поставити 100 наручних годинників, тканину і костюми, 5000 золотих рублів і 2000 доларів. Вже 2 червня вона мала здати 50 друкарських машинок, 5 вантажних авто, 5000 лампочок, 100 велосипедів. 30 заручників були розстріляні за те, що громада не виконала контрибуцію на 100 %.

За оцінкою ізраїльського історика С. Спектора, 40 тисяч родин, які пережили перший етап убивств, заплатили окупаційній владі від 14 до 40 млн крб. (відповідно кожна сім'я – від 350 до 500 крб.). Загальна сума виплат у грошах і золоті склала близько 100 млн крб., або 2500 крб. у середньостатистичній сім'ї.

Щодо людських втрат, то на першому етапі винищення було страчено приблизно 20% волинських євреїв. Зокрема, їхня кількість у Рівненському й Острозькому районах скоротилося, відповідно, на 1/5 та 1/3. Більшість жертв складала працездатні чоловіки, внаслідок чого постраждало багато єврейських родин. Відсутність лідерів і громадських діячів, убитих на першому етапі винищення, стала відчутною при формуванні юденратів. На посади призначали осіб без досвіду. Як наслідок, страждало усе єврейське населення регіону [55, с. 99, 100, 115].

У деяких містах Волині спостерігався великий наплив євреїв, які намагалися врятуватися від розправ. Окупанти

не заважали їх притоку до Луцька і Рівного. Таким чином вони свідомо намагалися сконцентрувати єврейські маси у рамках підготовки до великого «дійства винищення» [54, с. 522]. Внаслідок цього кількість євреїв у Рівному зросла на 399 осіб (з 15 серпня по 15 жовтня 1941 р.) [15, арк. 1], а в Луцьку – на 180 осіб (з 12 листопада по 20 грудня 1941 р.), хоча вбивства вже тривали [31, с. 156].

У західних регіонах України частина євреїв на певний час ще зберегла собі життя. Швидкі військові дії літа 1941 р., деякі запізнення з виданням наказу вищого політичного керівництва райху про початок їх тотального знищення та міркування суто економічного характеру стали причиною того, що в тилу вермахту залишилася досить велика кількість єврейського населення. Власне, у каральних структур не було достатніх ресурсів, аби виконати покладені на них завдання у повному обсязі [31, с. 179].

Перехід до винищення в останню чергу відбувався на тих землях, які німці захопили першими. Райони Волині становили типову для багатьох містечок і невеликих міст картину – євреї тут налічували близько половини населення. Варто зазначити, що на відміну від цих міст, Ровно у 1941 р. вже зазнало масової каральної акції [49, с. 229–230]. Організатором цього злочинного дійства був головнокомандувач СС і поліції у тилу групи армій «Південь» обергрупенфюрер Фридрис Екельн. Знищення євреїв було умовою появи Е. Коха у Рівному – столиці райхскомісаріату «Україна». Про це відверто заявляли його співробітники.

6 листопада 1941 р. поліція наказала рівненським євреям з'явитися для переселення, взявши з собою усі цінності та необхідні для «подорожі» речі. Головну роль у їх ліквідації відіграв загін СД штурмбанфюрера Германа Лінга, що був оперативною частиною айнзацгрупи 5 і налічував близько 20 осіб. Близько 17,5 тисяч осіб було перевезено у розташований неподалік ліс – Сосонки. Проте нечисленний загін був не в змозі самотійно знищити таку кількість людей. Тому за наказом Екельна у Ровно були направлені поліційні частини з інших міст – Житомира, Вінниці, Сарн, Луцька. Активну участь у цьому ганебному дійстві брали рота «Остланд», українська

допоміжна поліція, службовці місцевого гебітскомісаріату, добровольці з батальйону земельних стрільців, що охороняли табір військовополонених у місті, штатна рота головнокомандувача вермахтом в Україні. Загальна кількість виконавців даної акції складала 1500 осіб.

Аналіз архівних матеріалів дозволив досліднику А. Круглову створити більш-менш цілісну картину того, що відбувалося у Рівному на початку листопада 1941 р., зокрема, розкрити механізм убивств, а також ступінь і міру участі у них різних німецьких органів та підрозділів. Зокрема, Ганс Пільц, доповідаючи слідчим органам ФРН у якості свідка 16 березня 1959 р., зазначив, що сфотографував місце страти у Сосонках. Він особисто бачив, як євреїв групами по 20–30 осіб підводили на край викопаної могили. Тих, хто пручався, підганяли палицями або силою збивали на землю. Їх ставили на коліна. Одні плакали і кричали, інші, навпаки, були дуже спокійними. Свідка вразило те, що серед жертв було багато маленьких дітей, яких члени «могильного батальйону» хапали, високо підкидали, а потім розстрілювали. На все це повинні були дивитися наступні жертви. Одяг і багаж останніх тривалий час вивозили на підводах. Годинники і прикраси були здані гебітскомісару Беєру, а потім запаковані і відправлені у Берлін. 16 листопада на місці страти Пільц фотографував неєвреїв, які у пошуках цінностей рилися у землі. Реакція людей на події, що відбулися, була різною. На багатьох усе це наводило жах, але й було багато байдужих.

Члени розстрільних команд під час страти вживали багато алкоголю. Протягом першого дня не встигли розстріляти усіх приречених. Нещасні жертви, чекаючи своєї участі, ночували на лісовій галявині просто неба. Вночі падав сніг і було дуже холодно. Інші учасники розстрілів розповідали, що через сильний холод євреї були настільки виснажені, що не могли поворухнутися. У замерзлій багнюці лежали літні чоловіки і жінки. Діти 4-5 років внаслідок переохолодження замерзали на смерть [29, с. 104–105, 123–124, 130, 145, 149, 158, 161].

За словами американця Майкла Масманно, який був суддею на Нюрнберзькому процесі, гітлерівці не вважали

своїх жертв за людей, а катів навіть шкодували. Вони відбирали у нещасних усе, включаючи саме життя, але називали постраждалими грабіжників і вбивць. Так, підсудний Пауль Блобель був упевнений, що життя євреїв не таке цінне, як життя німців. Стверджуючи моральну перевагу вбивць над жертвами, він вважав, що «німецькі солдати, які брали участь у стратах, страждали від нервового виснаження більше, ніж ті, кого вони повинні були розстріляти» [33, с. 150].

У Ровному після триденної «акції» єврейське населення було викреслене з реєстру громадян. Це стосувалося навіть тих 5000 осіб, які залишилися живими [45, с. 136].

5 вересня 1941 р. Е. Кох віддав наказ створити гетто в містах, де євреї становили велику частку населення. Більшість з них були розташовані на території Західної Волині [309, с. 19]. Михайло Подворняк у своїх спогадах так описав ці новоутворення: «[...] Віддали жидам у місті [Вишнівці] найгіршу якусь частину і всіх переселили туди. Огородили ту ділянку високою дерев'яною огорожею, зробили браму і поставили варту. І це було т.зв. гетто, про які наші люди перед тим ніколи не чули і якого ніколи не бачили. І тоді жид не мав права вийти за місто, хіба тільки за спеціальною перепусткою. Всі вікна в гетто, які виходили на місто, були позамазувані вапном, забиті дошками. Кожного ранку в гетто заходила міліція, вивозила звідти жидів, які робили в місті різні найбрудніші і найтяжчі роботи, а ввечері їх назад під охороною запроваджували до гетто. Такі гетто були по всіх більших містах Волині. Довелося їх бачити у Крем'янці, Почаєві, Вишнівці» [47, с. 150–151; 439, с. 158, 164, 168].

Для організації гетто, як правило, використовували найбідніші, занедбані райони міст, окраїни. Спільною рисою різних гетто були нелюдські умови і постійна загроза смерті [26, с. 192, 195]. Фактично, вони були місцем концентрації євреїв, транзитним пунктом перед знищенням. На переселення людей до цих резервацій встановлювали різні терміни. Так, за наказом кременецького гебітскомісара Ф. Мюллера на проведення такої акції відводився термін 1,5–2 місяці. З огляду на сувору зиму, переселення з його

брутальними методами призвело до великої смертності серед євреїв [24, с. 70]. А на переселення до Колківського гетто їм надавалося лише півгодини [53, с. 166].

Концентрація євреїв у гетто супроводжувалася їх пограбуванням. Доведення жертв до становища жебраків, а, отже, до голодної смерті, було складовою нацистської політики. Вони найчастіше переселялися в гетто з тим «скарбом», який змогли принести в руках. Навіть одяг, що залишався в їх оселях, сортувався і потрапляв у магазини. Їхні будинки переходили у державну власність. Залишені оселі мали бути неушкодженими та впорядкованими [7, с. 21–22].

Управляли особами, розміщеними в гетто, єврейські ради. «Свое» керівництво повинно було забезпечити виконання німецьких наказів, звільняючи окупантів від безлічі проблем. Юденрати відповідали перед владою за облік євреїв, збір податків, керували підприємствами на території гетто, здійснювали відбір осіб для «переселення», «вивезення на роботу в інші райони» (тобто для знищення), виділяли їх для різноманітної праці: прибирання, ремонту, будівництва доріг і мостів [26, с. 192–193]. Найчастіше виконувані роботи були пов'язані з ризиком для життя. Відмова від них означала жорстокі покарання і смерть. Такий випадок мав місце у Колках при будівництві мосту через р. Стир [53, с. 168].

Однак, важка праця рятувала людей від створеного окупантами штучного голоду. Зокрема, на території Вишневецького гетто діяла фабрика з виготовлення валянок, на якій працювало працездатне населення [24, с. 2].

Потреба у робочій силі тимчасово зберегла життя багатьом євреям Острога. В. Барац наголошувала у спогадах, що «[...] після листопадової акції ті, хто залишилися живими, зрозуміли, що подальше їх існування залежить від їх корисності для німецьких властей [...] На початку грудня в гетто організували майстерні – кравецькі, швейні, панчішні, білизняні, по в'язанню светрів [...] За два літри олії вдалося придбати необхідну кількість вовни [...] Я почала працювати, в'язати светри [...] За це кожен працівник одержував «аусвайс», зареєстрований у німецькому «Арбайтсамті» [1, с. 90–91].

Великою проблемою для євреїв було продовольче забезпечення. За встановленими правилами, місцеве неєврейське населення забезпечувалося продовольством за залишковим принципом. Порівняно з ним, вони отримували близько половини харчових продуктів. І це стосувалося лише тих, хто працював. Решта не отримувала нічого. Продуктовий набір, що видавався євреям, був дуже бідним. М'ясо і жири взагалі не передбачалися. Усе це не могло задовольнити фізіологічні потреби людини в їжі [31, с. 165].

Німецька верхівка вважала євреїв залишковим населенням і дармоїдами, за чий кошт можна було зекономити на калоріях. Зокрема, у Ковелі, де вони становили близько половини населення і налічували близько 14 тисяч осіб, їх розділили на дві групи – працівники і непрацівники – та поселили в окремі гетто: у Новому і Старому місті. Один з місцевих євреїв, засвоївши термінологію нацистів, знав, що вони вважали друге гетто місцем для «дармоїдів». Як наслідок, 6 тисяч його мешканців були розстріляні біля Каменя-Каширського [20, с. 54; 49, с. 201, 231]. На Кременеччині заступник гебітскомісара Ф. Мюллера Вайс упроваджував у краї економічне розорення і штучний голод серед тих, хто утримувався в гетто. Скорочення щоденної норми видачі хліба до 80 гр. на особу призвело до того, що у Кременецькому гетто щоденно помирало 10 осіб [24, с. 13]. Працюючі євреї у Луцькому гетто отримували 150 гр. хліба, непрацюючі – 75 гр., діти – 30 гр. Від нестачі харчування вони пухли з голоду [56, с. 1412].

Побутові умови, створені для євреїв, теж були вкрай незадовільними. Брудні вулички, перенаселені будинки, страшна тіснява, відсутність каналізації й водогону, брак ліків, медичної допомоги призводили до епідемій і постійних репресій за «бруд» і «безлад» [26, с. 192].

Характерною рисою всіх єврейських поселень була перенаселеність. Велике скупчення у волинських гетто становило співвідношення 1:59 кв.м житлової площі. Так, у Тучинському гетто 5000 євреїв зібрали в 40 будинках [40, с. 37]. У Шепетівському гетто на трьох спеціально

відведених вулицях, огорожених колючим дротом, було сконцентровано 6000 осіб, 4000 з яких – діти. Сюди ж були загнані євреї з містечка Судилків. Неймовірна їх скупченість призводила до туберкульозу, шлунково-кишкових захворювань, епідемій черевного та висипного тифу. Влітку 1942 р. вони були розстріляні [20, с. 86; 50, арк. 6–7].

В Острозькому гетто в маленькі будинки, що розміщувалися на його території, заселяли по 5–6 родин у кожний, попри на те, що там могли проживати лише 8–10 осіб. Харчів не вистачало, води було обмаль, з кожним днем загострювалася антисанітарія [20, с. 140; 43, арк. 2]. Гетто у Любомлі мало 450 м у довжину і 300 м у ширину. Тобто, 2300 євреїв міста були сконцентровані на дуже малій площі (щільність населення досягала 16000 осіб на 1 км кв.) [55, с. 122].

З весни 1942 р. доведені до відчаю штучним голодом, євреї все частіше стали втікати з місць утримання. На їх розшук і затримання окупанти спрямовували українську поліцію, а також озброєні кийками єврейські поліцейські формування, до складу яких, зазвичай, залучалася фізично здорова молодь. Зголошуючись добровільно на службу в поліцію, остання наївно сподівалася, що таким шляхом їй вдасться зберегти своє життя і врятуватися від розстрілу [24, с. 71]. Також в одній з інструкцій з питань ліквідації гетто гітлерівцям і жандармам рекомендувалося використовувати неповнолітніх дітей, аби вони показали задалегідь облаштовані схованки, обіцяючи за цю послугу життя [24, с. 178; 33, с. 85].

Геноцид проти євреїв не знав меж. У лютому 1942 р. на території Кременецької в'язниці встановили шибеницю, що дозволяло збільшити кількість страт. На символічне відкриття нового знаряддя вбивств прибув гебітскомісар Ф. Мюллер. В його присутності жандарми провели показову страту 10 осіб – втікачів з гетто Дубно і Рівного. Кульмінацією цього цинічного дійства стало те, що двох молодих євреїв змусили виконати роль катів, і вони накинули зашморги на шиї приречених [24, с. 79].

Панічний жах на мешканців містечка Костопіль наводив заступник гебітскомісара Ленерта оберлейтенант

Гінтер, який з однаковою ненавистю ставився до місцевих жителів, незалежно від їх національності. Коли він рухався від свого будинку до приміщення гебітскомісаріату, вулиці миттево порожніли. Садист міг застрелити без причини навіть за не так кинутий на нього погляд. У квітні 1942 р., удень свого тридцятиріччя, Гінтер зробив собі подарунок – власноруч розстріляв тридцять дітлахів, доставлених з гетто. Саме за його наказом було знищене єврейське кладовище у центрі міста [41, с. 43, 48]. У містечку Славута, що на Хмельниччині, майже 300 дітей кинули у колодязі [26, с. 193].

20 січня 1942 р. у передмісті Берліна Гроссен-Ванзее відбулася нарада нацистських керівників, на якій було ухвалене підсумкове рішення про євреїв Європи – т.зв. «остаточне вирішення єврейського питання» [33, с. 48]. Згідно з ним, з літа 1942 р. почалася друга хвиля винищення євреїв Волині. Зокрема, у ніч на 13 липня німецька поліція й українські допоміжні сили силоміць вигнали рівненських євреїв на вулицю. Усю ніч загнаних, побитих, поранених вели по вулицях міста до вокзалу, де замкнули у залізничних вагонах. Через два дні, які вони провели без їжі і води, їх було перевезено до каменоломні біля лісів за містом Костопіль і розстріляно [33, с. 77–78; 49, с. 230].

Восени цього ж року завершилася ліквідація 12 тисяч євреїв м. Дубно. Гітлерівці застосовували не лише розстріли. Мали місце і задушення, що відбувалися в серпні і жовтні 1942 р. Документи свідчать, що 4 серпня близько 1000 осіб загнали у ями і розстріляли. Цьому передувал владштований окупантами урочистий прийом гостей, на якому під час знищення жінок і дітей були присутні високопоставлені військові чини зі своїми дружинами, які аплодували вбивцям. Для знищення дітей застосувалася спеціальна категорія німецьких жінок «бліц-медхен» [18, арк. 66, 68; 7, с. 22].

Подібні звірства не були поодинокими. Так, з 903 євреїв, страчених поблизу містечка Олександрія на Рівненщині, 835 були поховані живцем [19, арк. 9]. 20 серпня 1942 р. чоловіків Луцького гетто примусили копати ями біля лісів, розташованих у Гіркій Полонці. Не приховуючи своїх

намірів, окупанти знущалися над ними і цинічно казали, що наступного дня туди ляжуть їх дружини і матері. 21 серпня жінок і дітей забрали з Луцька у Гірку Полонку. Роздягнених, їх змушували повторювати, що вони не мають права жити. При цьому кати пили, їли, сміялися. Того ж дня єврейських чоловіків зігнали на подвір'я луцького замку і повбивали [49, с. 231; 56, с. 1413].

Як зауважив дослідник голокосту Л. Коган, більшість тих, кого вели на розстріли, не опиралися, не просили захисту. Знущання, приниження і страх робили їх спокійними перед обличчям смерті. Багато-хто сприймав її як уникнення неминучих страждань [27, с. 4].

Під тиском не лише фізичного, але й морального зламу, у стані важкої деморалізації люди перетворювались у масову покірну, слухняну групу. Тут також мав місце національно-релігійний фаталізм [45, с. 139]. Зокрема, у серпні 1942 р. під час ліквідації Кременецького гетто раввин заспокоював приречених, наголошуючи, що німці тут ні до чого, що це божа кара за гріхи іудеїв. Кожна родина намагалася триматися вкупі, щоб померти разом. Часто до ями вони йшли, взявшись за руки, у повній тиші [24, с. 175, 176]. Зокрема, Герман Фрідріх Грабе був свідком їхньої страти у Дубно в жовтні 1942 р. Він засвідчив, що «без криків і плачу сім'ями стояли голі люди. Вони цілували один одного, прощалися і чекали, коли есесівець з батою в руках подасть команду». Протягом 15 хвилин, які свідок стояв поряд з ямою, він не почув слів про пощаду і милосердя.

Вищезгаданий суддя Майкл Масманно наголошував, що його дуже часто охоплювало почуття, близьке до безнадійного відчаю. Він задавався питанням: «Як можна змиритися з існуванням концепції спланованого, холодно-кровного вбивства цілого народу? Як могло статися, що освічені люди у ХХ столітті вирішили повністю знищити інших людей не в бою, не в пориві повного безумства, а планомірними розстрілами, застосовуючи смертельний газ і вогонь»? Жорстокі злочини, вчинені нацистами, суддя порівнював з розділом з «Божественної комедії» Данте, де описаний жах приречених людей [33, с. 89, 78, 236].

Проте було б помилкою вважати, що приречені на смерть євреї не чинили опору своїм вбивцям. Поширеною його формою стала відмова від переселення в гетто. Зрозуміло, що перспективи локалізації й ізоляції від зовнішнього світу намагалися уникнути люди різного віку, проте їх зусилля були марними. Репресії, що чинилися гітлерівцями над євреями, спонукали останніх до втеч з гетто. Проте здійснити це було під силу лише фізично і морально здоровим людям, головним чином молоді. Переважна ж більшість залишалася на місцях, визначених «новим порядком». Часто тут на перше місце вступали моральні принципи. Адже той, хто залишав у гетто членів своєї родини, брав на себе тягар моральної відповідальності за свій вчинок. Переступити цю межу багатьом було дуже важко [2, с. 17; 7, с. 25].

Серед тих, хто здогадувався про наміри нацистів чи був проінформований про акцію знищення, траплялося чимало людей, які добровільно обирали смерть. Зокрема, певна частина євреїв Дубно, дізнавшись, що на території аеродрому вже підготовлені ями для масових розстрілів, вчинила колективне самогубство через повішання і отруєння. Відомо, що перед суїцидом їхні родини одягали святкове вбрання і мали спільну вечерю.

Восени 1942 р. частина єврейської громади містечка Мізоч, що уникла першої хвилі розстрілу, вдалася до відчайдушного вчинку: сама підпалила власні будинки і цілими сім'ями стали кидатися у вогонь, волюючи згоріти в полум'ї і не віддати себе в руки катам [45, с. 140].

Особисті почуття від побаченого передав у своєму щоденнику невідомий мешканець м. Дермань: «... Там з того моря огню доноситься страшне, пекельне ричання..., полум'я набирає більшого розмаху... в другому місці, де найбільше скупчення жидівських шалабуд, знову вибухає кільце вогню... Все місто в огні... крик і стогін конаючих жидів накликає ще більшої енергії до пімсти...» [14, арк. 11зв.].

Майже у кожному гетто Волині були особи, які закликали до непокори. Загалом, вона вибухала лише незадовго до його ліквідації. Так, 22 вересня 1942 р. німці і місцева поліція оточили гетто у містечку Тучин. Вони мали за

мету знищити в першу чергу ту частину його мешканців, що могла вступити з ними в бій. Приводом для цього став саботований наказ про «депортацію» молодих євреїв. Коли ситуація стала особливо небезпечною, останні підпалили гетто і втекли до лісу. 2 тисячі осіб врятувалося, проте серед повсталих були великі втрати [20, с. 142; 55, с. 214–217]. Яким Орел із с. Садового Гошанського району так описав у своїх спогадах ці події: «Коли євреї Тучинського гетто підняли повстання, то багатьом вдалося вирватися на волю. Дим від вогню, що охопив будинки гетто, стелився тоді донизу, під річкою. Утікачі рушили саме цим шляхом... Німці швидко оговтались і кинулись у погоню... Кулі прошивають клапті диму, з яких привидом виринають юдеї. Люди несуться сотнями. Хтось перекинув через плече клунка, хтось рятується порожняком...» [42, с. 72].

За підрахунками Міріам Вейнер, на Волині у серпні 1942 р. було вбито близько 87 тисяч євреїв. Приблизно 15 тисячам осіб вдалося врятуватися. Але більшість була не в змозі вижити після майже двох років голоду, холоду, хвороб, постійних репресій. У період з травня по грудень 1942 р. було знищено понад 140 тисяч волинських євреїв [57, с. 337].

Висновки. Отже, втілюючи антисемітську політику проти єврейського населення, нацисти створювали нестерпні умови для його існування. На шляху до смерті євреїв примушували пройти через багато принижень і страждань, які у сукупності являють собою злочин проти людства. Цілий народ піддавався систематичному знищенню. Над його почуттями знущалися і глумилися. І, врешті, у нього забирали останнє – життя.

Наслідки Другої світової війни були для євреїв Волині невинувато тяжкими, особливо у демографічному плані. Загинули найдавніші єврейські громади з їх культурою, звичаями, носіями мови, традиціями. Під час окупації вдалося врятуватися близько 2 % єврейського населення [26, с. 203–204].

1. *Барац В.* Бегство от судьбы. Воспоминания о геноциде евреев на Украине во время Второй мировой войны / В. Барац. – М.: Арт-Бизнес-Центр, 1993. – 148 с.
2. Без права вибору (збірка розповідей, присвячена жителям Рівненщини, постраждалим від нацистського режиму в роки Другої світової війни). – Рівне: Видавець О. Зень, 2012. – 64 с.
3. *Беркгоф К.* Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
4. Відділ фондів Волинського обласного краєзнавчого музею, ф. «Книги, документи, фото», інв. 12879 «Промислово-поліційне розпорядження. 13.08.1941», 1 арк.
5. Волинь радянська (1939–1965 рр.): Збірник документів і матеріалів. – Львів: Каменярь, 1971. – 347 с.
6. *Гісем О.* Голокост в Україні (1941–1944): Словник-довідник / О. Гісем, О. Мартинюк. – К.: Сфера, 2007. – 100 с.
7. *Гон М.* Голокост на Рівненщині: Документи і матеріали. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – 120 с.
8. *Грицюк Г.* Втрати населення Волині у 1941–1944 рр. / Г. Грицюк // Україна–Польща: важкі питання. – Варшава: TYRSA, 2001. – Т. 5. – С. 249–270.
9. *Данилюк В.* Вірити занадто боляче... Волинь: Хроніка подій 1939–1944. Художньо-документальна повість / В. Данилюк. – Луцьк: Ініціал, 1995. – 224 с.
10. *Данильчук Г.* Рівне у спогадах його мешканців / Г. Данильчук. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – 192 с.
11. Державний архів Волинської області, ф. Р-1 «Луцька міська управа», оп. 1, спр. 60 «Повістки громадянам про явку на різні роботи і розпорядження намісника м. Луцька», 150 арк.
12. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської області), ф. Р-22 «Гebітскомісаріат в м. Ровно», оп. 1, спр. 3. «Відомчий вісник гebітскомісаріату м. Рівне. 01.04.1942–13.11.1942», 23 арк.
13. Держархів Рівненської області, ф. Р-22 «Гebітскомісаріат в м. Ровно», оп. 1., спр. 4. Урядовий вісник гebітскомісара у Рівному – 1 квітня 1942 р. – 15 жовтня 1943 р., 72 арк.
14. Держархів Рівненської області, ф. Р-30 «Колекція матеріалів Організації українських націоналістів-Української повстанської армії», оп. 2., спр. 83 «Щоденник члена ОУН (жителя Дермані)», 40 арк.
15. Держархів Рівненської області, ф. Р-33 «Ровенська міська управа», оп. 1, спр. 356 «Відомості про кількість мешканців в м. Рівне в 1941 р.», 13 арк.

16. Держархів Рівненської області, ф. Р-53 «Пивоварний завод № 4 у м. Ровно Об'єднання ферментаційних заводів і харчового господарства Волині і Поділля», спр. 1 «Накази директора та директиви об'єднання броварної промисловості», 47 арк.
17. Держархів Рівненської області, ф. Р-82 «Місцевий комітет самопомогги м. Костополя Рівненської округи», оп. 1, спр. 1. «Обіжники та інші розпорядження по організації зимової допомоги і справоздання», 31 арк.
18. Держархів Рівненської області, ф. Р-534 «Матеріали учасників історичних подій на Рівненщині», оп. 1, спр. 3. Матеріали про злодіяння німецько-фашистських загарбників на Рівненщині (Акти по розслідуванню злодіянь та розповіді свідків, записані М. Дубовським), 46 арк.
19. Держархів Рівненської області, ф. Р-534 «Матеріали учасників історичних подій на Рівненщині», оп. 1, спр. 4 «Матеріали про злодіяння німецько-фашистських загарбників на Рівненщині», 259 арк.
20. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України. – К.: Державний комітет архівів України, 2000. – 304 с.
21. *Заболотна Т.* Настрої цивільного населення та його ставлення до окупаційної влади у роки Другої світової війни (на прикладі Києва) / Т. Заболотна // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): Матеріали міжнародної наукової конференції. – К.: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», 2011. – С. 377–387.
22. *История Украинской ССР: в десяти томах.* – К.: Наукова думка, 1984 . – Т. 8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945). – 640 с.
23. *Інтергойз Ф.* І гнів, і біль... / Ф. Інтергойз // Життя і слово. – 1994. – 6 серпня. – С. 3.
24. *Клименко О.* Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна»: німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 рр. / О. Клименко, С. Ткачов. – Харків: Ранок НП, 2012. – 272 с.
25. *Коваль М.* Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. Коваль. – Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
26. *Ковба Ж.* Євреї України під час Другої світової війни: Голокост та Опір / Ж. Ковба, Ю. Корогодський // Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і Літера, 2009 – С. 182–205.
27. *Коган Л.* Голокост на Житомирщині / Л. Коган [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=2028.

28. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ, 1993. – 660 с.
29. *Круглов А.* Уничтожение евреев в г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов / А. Круглов // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – К., 2012. – № 1(11). – С. 104–165.
30. *Круглов А.* Энциклопедия Холокоста / А. Круглов. – К.: ЗАТ «Віпол», 2000. – 224 с.
31. *Куншицький М.* Соціально-правовий статус місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.). – К.: ПП НВЦ «Профі», 2014. – 564 с.
32. *Лауер В.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту. – 2010. – 368 с.
33. *Масманно М.* Специальные команды Эйхмана. Карательные операции СС. 1939–1945 / М. Масманно. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2010. – 256 с.
34. *Михайлюк М.* Агітаційно-пропагандистська підтримка заходів німецької окупаційної влади з вербування робітників до рейху / М. Михайлюк // Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 11. – С. 139–147.
35. *Михальчук Р.* Антисемітизм легальної преси Рівненщини (1941–1943 рр.): євреї в історії України / Р. Михальчук // Слов'янський вісник: зб. наук. пр. Рівненського ін-ту слов'янознавства славістичного ун-ту. Серія «Історичні науки». – Рівне, 2013. – Вип. 15. – С. 49–54.
36. *Михальчук Р.* Власність євреїв Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.) / Р. Михальчук // Наукові праці історичного ф-ту Запорізького нац. ун-ту. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. 36. – С. 169–173.
37. *Михальчук Р.* Голокост на Рівненщині під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / М. Михальчук. – Рівне, 2014. – 308 с.
38. *Михальчук Р.* Особливості політики Голокосту в південній Рівненщині (на прикладі Здолбунівського району) / Р. Михальчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. – Рівне: РДГУ, 2011. – Вип. 21. – С. 304–315.
39. *Михальчук Р.* Реєстрація та ідентифікація євреїв Рівненщини як підготовчий етап у вирішенні «єврейського питання» / Р. Михальчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. – Рівне: РДГУ, 2011. – Вип. 22. – С. 237–241.

40. *Михальчук Р.* Утворення та функціонування гетто на Рівненщині (1941–1942 рр.) / Р. Михальчук // *Грані: наук.-теорет. і громад.-політ. альманах.* – 2013. – № 7. – С. 36–39.
41. *Намозов О.* Костопіль. Місто над Замчиськом / О. Намозов. – Рівне: ПП ДМ, 2013. – 148 с.
42. *Орел Я.* Зарубцювалось у пам'яті моїй... /Я. Орел. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – 124 с.
43. Особистий архів С. Іванова, спогади Вальдмана Василя Мойсейовича (записані у м. Острог Рівненської області 28 липня 2007 р.), 6 арк.
44. Особистий архів С. Іванова, спогади Руй Ольги Олександрівни (записані ум. Острозі 10 листопада 2011 р.), 8 арк.
45. *Пацула Й.* Волинь – мій біль, моя надія / Й. Пацула. – Рівне: Азалія, 2005. – 224 с.
46. Повідомлення // Волинь. – 1941. – 8 жовтня. – С. 4.
47. *Подворняк М.* Вітер з Волині / М. Подворняк. – Рівне: ПП ДМ, 2009. – 248 с.
48. *Слободянюк П.* Трагедія євреїв України в роки Другої світової війни / П. Слободянюк // *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги).* – К.: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», 2011. – С. 497–503.
49. *Снайдер Т.* Криваві землі / Т. Снайдер. – К.: Грані-Т, 2011. – 448 с.
50. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 166 «Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР», оп. 3, спр. 214 «Копії повідомлень Надзвичайної Комісії та протоколу засідань обласної комісії про нанесені збитки та злодіяння, вчинені німецько-фашистськими загарбниками на території Кам'янець-Подільської області», 78 арк.
51. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 4620 «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни», оп. 2, спр. 367 «Документи про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Рівненської області», 41 арк.
52. *Dokumenty i materiały dodziejaw okupacji Niemieckiejw Polsce.* – Warszawa; Łódź; Kraków: Centralna Zydowska Komisja Historycznaw Polsce, 1946. – Т. 2. Akcjei wysiedlenia. – Cz. 1 – 473 s.
53. *Encyclopedia of Jewish Communities.* – Jerusalem: Yad Vashem, 1990. – Vol. 5. – 346 p.
54. *Rowno: a memorial to the Jewish community of Rowno, Wolyn.* – Tel Aviv: Yalkut Wolyn, 1956. – 591 p.

55. *Spector S.* The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944 / S. Spector. – Jerusalem: Yad Vashem; Federation of Volhynian Jews, 1990. – 383 p.
56. The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German–Occupied Eastern Europe. – Indiana: University Press, 2011. – 2036 p.
57. *Weiner M.* Jewish Roots in Ukraine and Moldova: Pages from the past and archival inventories / M. Weiner. – New–York, 1999. – 600 p.

Надійшла до редколегії 22.09.2015 р.

Рецензент: *П.П. Ткачук*, доктор історичних наук, професор, начальник Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Трофимович В.В., Иванов С.С.

ГОЛОКОСТ НА ОККУПИРОВАННОЙ ВОЛЫНИ

В статье прослежены процесс и методы уничтожения евреев в оккупационный период на Волыни. Раскрыты формы дискриминации и ограничения их прав. Проанализированы условия жизни волынского еврейства.

Ключевые слова: антисемитизм, Волынь, Голокост, геноцид, евреи, нацизм, «решение еврейского вопроса».

Trofymovych V., Ivanov S.

THE HOLOCAUST IN OCCUPIED VOLYN

In the article have been traced process and methods of Jews` extermination during the occupation period in Volyn. Revealed the discrimination and restriction of their rights. Analyzed the Jews` position in Volyn.

Key words: anti-Semitism, Volyn, Holocaust, genocide, Jews, Nazism, «solution of the Jewish question».